

DİVÂNÎ YAZI

Dr.Ali AKTAN

Arap yazısı, İslâm dininin hızla ve çok geniş bir sahaya yayılmasıyla birlikte, kısa zamanda doğuda Pasifik Okyanusundan batıda Atlas Okyanusuna kadar geniş bir alanda kullanılmaya başlanmıştır. Bunun tabîî bir neticesi olarak henüz gelişme safhasında olan Arap yazısı birbirinden uzak bölgelerde, mesela Bağdat ve Endülüs'te farklı gelişmeler göstermiştir. Ancak bu farklılıklar hiç bir zaman yeni bir yazı meydana getirecek derecede olmamıştır. Bununla birlikte denilebilir ki; doğuda kullanılan yazı ile Kuzey Batı Afrika'da kullanılan yazı arasında alfabenin dışında, harflerin yapıları bakımından fazla bir benzerlik kalmamıştır.

Türklere gelince: Tarih boyunca çeşitli yazılar kullanmışlardır. Bunların en önemli ve yaygın olanları sırasıyla Orhun, Uygur, Arap ve Latin harfli yazılardır. Bunlardan başka daha dar bölgelerde ve kısa müddetler içerisinde Sogd, Mani, Süryânî, Grek ve Slav harflerinin

de kullanıldığı bilinmektedir¹.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra yeni dinlerinin tesiriyle, İslâm yazısı haline gelmiş durumda buldukları Arap yazısını öğrenmek ve kullanmak gereğini duymuşlardır. Türklerin benimsedikleri bu yazı şüphesiz ki, bulundukları coğrafi bölge itibariyle Arap yazısının doğuda kullanılan şekli olmuştur. Türkler bu yazıyı önceleri Araplar gibi yazdıkları halde, zamanla millî zevk ve ihtiyaçlarına göre daha başka yazı çeşitleri ortaya çıkarmışlardır. Mesela dîvânî ve rik'a yazıları bu şekilde ortaya çıkmıştır. Siyâkat yazısı da Osmanlılara Selçuklulardan değişik şekliyle intikal etmiştir². Ayrıca sülûs, nesih ve ta'lik yazılarında da kendilerine has yazı ekollerini tesis etmişlerdir³. Biz burada bu yazı çeşitlerinden, Osmanlı paleografyasında seçkin bir yeri olan dîvânî yazı üzerinde duracağız.

Dîvânî yazı devletin resmî yazısı olup, hemen hemen bütün fermanlar, nâmeler, buyrulduklar ve mühimme defterlerinde bu yazı

1 F.Kadri Timurtaş, "Osmanlı Türkçesi Grameri", III.baskı, İÜEF yayını, İstanbul, 1980, s.2.

2 Muallim M. Cevdet, "Siyâkat Yazısı ve Rakamları", (Derleyen: Osman Ergin, "Muallim M.Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi", İstanbul, 1937), s.694; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı", TTK yayını, Ankara, 1948, s.365.

3 Ayrıntılı bilgi için bak: Ali Alparslan, "Ecoles Calligraphiques Turques", ITED, İÜEF yayını, İstanbul, 1973, c.V, Sayı 1-4, s.265-278.

kullanılmıştır. Aynı işler için Araplar tevki', İranlılar ise ta'lik yazısını kullanıyorlardı.

Dîvânî yazının sadece resmî işlerde kullanılması bu yazıyı devlete has imtiyazlı bir yazı cinsi haline getirmiştir. Dolayısıyla kitap, kıta ve levha gibi sanat eserlerinde hiç kullanılmamıştır. 20. yüzyılda celi dîvânî ile yazılmış bazı levhalar bulunmakta ise de bunların üslûbu Dîvân-ı Hümâyûn Kaleminde kullanılan celi dîvânîlerden farklıdır⁴. Yine 19. yüzyılda basılmış bazı münşeât ve hutûl-ı mütenevvia mecmualarındaki yazı örnekleri arasında dîvânî yazıya da yer verildiğini görmekteyiz. 20. asrın ilk çeyreğinde, harf inkılâbına kadar şehâdetnâme, şoför ehliyeti, banka bonoları ve benzeri evrak üzerinde kullanılan dîvânî yazı, Arap yazısının tüm çeşitleriyle birlikte resmen Türkiyemizde kullanılmaz olmuştur.

Dîvânî yazının mücidi ve teşekkül tarihi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Hat ve hattatlarla ilgili eserlerde ise dîvânî yazı ile ilgili çok az bilgi verilmiştir. Bu bakımdan dîvânî yazının doğuşu ve gelişmesi hakkında bir fikir yürütebilmek için, ilk ibtidâî örneklerinin görüldüğü 15. yüzyıl vesikalarından başlayarak en güzel örneklerinin verildiği 19.yüzyıla kadar çeşitli vesikalardaki yazıları karşılaştırmak lazımdır.

a) Dîvânî Yazının Doğuşu ve Gelişmesi

Osmanlı devletinden önce dîvânî yazının adı eski kitaplarda ve tezkirelerde hiç geçme-

mektedir⁵. Memlû klular hakkında tafsilatlı bilgi veren Kalkaşandî 'nin "Subhu'l-A'sâ" 'sında, kitâbet dairelerinde kullanıldığı söylenen yazı çeşitleri arasında da dîvânî yazıdan bahsedilmiyor.⁶ Dîvânî nin İran'da hiç kullanılmaması, bazı Arap ülkelerinde ise ancak son devirlerde görülmesi bu yazının öz Türk yazısı olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra, dîvânî yazıyı ilk defa İbrahim Münîf isimli birinin yazdığı söylentisi vardır⁷. Fakat hayat hikâyesini öğrenemediğimiz ve elimizde yazısından örnek bulunmayan İbrahim Münîf'in, dîvânî yazının icadında rolü olmuşsa bile bunun ne ölçüde olduğunu bilemiyoruz.

Mustafa Âlî İran'da, daha önceden dîvânîye benzer bir yazının bulunduğunu ve bu yazı ile meşhur olan Acem hattatlarının isimlerini zikrettikten sonra: "... lâkin Vilâyet-i Rûm'daki kalem-i dîvânî hattatları üslûb-i Acemi tağyîr eylemişlerdir. Ammâ okunması âsân resm ve hey'etle dilpezîr eylemişlerdir" demektedir. Bu cümleden olmak üzere, 16.yüzyılda yaşamış olan Matrakçı Nasuh, Tâc Beğ (Tâceddin) ve oğulları Tâc-zâde Mehmed Çelebi ile İsmail Çelebi'nin isimlerini vermektedir. Yine Mehmed Çelebi'nin yetiştirdiği Sâf Muslî Çelebi, Ayn Ali Çelebi, Hüdhdü Ali Çelebi ve Tâc Beğzâde Cafer Çelebi de dîvânîyi güzel yazanlardandı⁸. Bunlara Nişancı Ahmed Feridun (ö.1583) ile Tâc Beğzâde Mehmed'in yetiştirdiği Demircikulu Yusuf'u da (ö.1609)¹⁰ ilave etmek lazımdır.

4 Uğur Derman, "Türk Hat Sanatının Şâheserleri", Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1982, Levha 41'in açıklaması.

5 Habîbullah Fezâilî, "Atlas-ı Hat", İsfahan, 1391, s.420.

6 el-Kalkaşandî (Ebu'l-Abbâs Ahmed b.Ali), "Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ", Kahire, tarihsiz, c.III, s.47; B.Moritz, "Arabistan (Yazı)", İA, c.I, s.505.

7 Nâci Zeynüddin, "Musawverü'l-Hattî'l-Arabî", II.baskı, Beyrut, 1974, s.380; Habîbullah Fezâilî, a.g.e., s.421.

8 Mustafa Âlî, "Menâkıb-ı Hünervârân", Yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1926, s.60-62. İran'da 16.yüzyıla kadar, hükümdarların ve kadıların divanlarında ta'likin kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Mustafa Âlî'nin Osmanlılardan önce, İran'da varlığından söz ettiği dîvânî yazı İran ta'liki olmalıdır.

9 Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, "Tuhfe-i Hattâtin", Yayına hazırlayan: İbnülemin Mahmud Kemal, TTE yayını, İstanbul, 1928, s.96-97.

10 Nefeszâde İbrahim, "Gülzâr-ı Sevâb", Yayına hazırlayan: Kilisi Muallim Rifat, GSA yayını, İstanbul, 1938, s.60-61.

Hattatlar yazılarının altına, imza yerine geçmek üzere ketebelerini¹¹ koydukları halde, çok defa resmî evrakta imza atılmak müad olmadığından, bu vesikalar üzerindeki yazıların kimlere ait olduğu bilinemez. Ancak son yüzyıllarda kağıdın arkasında, yazarların ve mukabele edenlerin imzaları bulunmaktadır¹². Dolayısıyla dîvânî yazının ilk devirlerine ait imzalı örnekler pek azdır. Bu imzalı yazılardan biri de Tâceddin'e aittir¹³.

Mustafa Âlî'nin ifadelerine göre, dîvânî yazıya teşekkülü sırasında, İran ta'likinin örnek tutulduğu kesin gibi görünüyor. Dîvânîyi islah edenlerden Tâceddin'in Buhara'dan gelmiş bulunması ve örneğini verdiğimiz dîvânî yazısına¹⁴ ta'lik unsurlarının karıştırılmış olması da bunu teyid etmektedir. Şehzade Ahmed'in M.1512 tarihli fermanının yazısı ise şikeste ta'like çok benziyor¹⁵. Hattâ Kanunî devri fermanlarında bile ta'likin izlerini görmek mümkündür. Diğer taraftan dîvânînin teşekkülünde Osmanlılara yabancı olmayan tevki' yazısının da örnek alınmış olması ihtimal dahilindedir. Çünkü tevki' yazısı Arapların resmî yazısı olduğu gibi zaman zaman Osmanlılar tarafından da kullanılıyordu¹⁶.

Ta'lik veya tevki' yazının örnek alınıp alınmaması bir yana dîvânî yazı 15 ve 16. yüzyıllarda kendini bulma çabası içindedir. Bu devirlere ait dîvânîler müstakil bir yazı çeşidi olarak kabul edilebilirler. Fakat dîvânînin klasik çağı diyebileceğimiz 18. asır yazılarına nazaran

daha basit ve istikrarsızdılar. 17. asırda olgunlaşmaya devam eden dîvânî yazı nihayet 18. asırda kendine özgü bütün özelliklerine kavuşmuştur.

Sıradan fermanlara nazaran, yabancı devletlere gönderilen nâmelerin yazılarının güzel olmasına ayrıca önem veriliyordu. Eğer bu nâmeler şark devletlerinden birine gönderiliyorsa, âdeta rekabet havasıyla yazı ve tezhibe çok dikkat edilirdi. Özellikle kendisi de bir hattat olan III.Ahmed zamanında buna çok riayet edildiği bilinmektedir¹⁷.

18. yüzyıla ait, dîvânî ile yazılmış fermanların tamamı klasik dîvânînin bütün karakterlerine sahiptirler. Artık Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar bu karakterlerde önemli bir değişiklik olmamıştır.

Dîvânî yazı 20. yüzyılda Mısır'a intikal etmiş ve Mısır Arap Yazılarını Güzelleştirme Okulu'nda öğretildiği için oralarda yayılma imkânı bulmuştur. Mısır kralı I.Fuat'ın hattatı ve tevki' reisi olan Mustafa Beğ Gazlân M.1931'de adı geçen okulda dîvânî yazı hocalığında bulunmuştur. Bu nedenle dîvânî yazı Mısır'da "*Hatt-ı Gazlânî*" diye de bilinmektedir¹⁸. Günümüzde bazı Arap ülkelerinde kitap isimleri, dükkân tabelaları, ilânlar ve sigara kağıtlarına varıncaya kadar bu yazı pek çok alanda hâlâ kullanılmaktadır.

b) Dîvânî Yazının Adlandırılması

Bu yazıya dîvânî adının verilmesinin "*dîvân*"

11 Ketebe için bak: M.Bedreddin Yazır, "Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli", DİB yayını, Ankara, 1972, c.I, s.154-155.

12 A.Süheyl Ünver, "Türk Yazı Çeşitleri ve Fâideli Bazı Bilgiler", Yeni Laboratuvar yayını, İstanbul, 1953, s.19.

13 Tâceddin Buharalı olup, Yavuz Sultan Selim zamanında İstanbul'a gelmiştir. Sülûs ve nesihî İbn Bevvâb ve Yâkut tarzında yazıyordu. Özellikle dîvânî yazının şöhret kazanmasında büyük payı vardır (Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, a.g.e., s.145).

14 Bak: Resim 1.

15 Bak: Resim 2.

16 I.Abdülhamid'in Fas Hâkimine gönderdiği H.1197 (M.1782) tarihli nâme sûretinin yanındaki "işbu nâme-i hümayun Emîr-i Mekke-i Mükerrreme'ye yazılan arabî nâme gibi tevki' hat ile tahrîr... tasliye-i nebeviyye ile miyânına altın tuğrâ keşide olunur" kaydından 18. asır sonlarında bile nâme-i hümayunlarda, dîvânî yazının yanısıra bazan tevki' yazının da kullanıldığı anlaşılmaktadır (İBA, Nâme-i Hümayun Defteri, No: 9, s.126).

17 I.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı", TTK yayını, Ankara, 1945, s.296. III. Ahmed'in hattatlığı için bak: Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, a.g.e., s.76-79.

18 Habîbullah Fezâilî, a.g.e., s.421.

kelimesiyle ilgisi olduğu muhakkaktır. Çünkü dîvânî, kelime olarak dîvâna ait, dîvân ile ilgili demektir. Bu adlandırmanın sebebini anlayabilmek için dîvân kelimesinin çeşitli anlamlarına kısaca değinmek istiyoruz.

Dîvân kelimesi Farsça asıllı olup İslâm fütuhâtının ilk yıllarında Arapçaya ve İslâm kültürüne dahil diğer dillere geçmiş bir kelimedir. Türk, Fars ve Arap dillerinde belli başlı mânâları şunlardır:

1. Kuyûdat defteri: Eski Suriye ve Mısır'da hesap defterleri Yunan diliyle tutuluyordu. Bu usûl buradan İran'a geçmiş ve bunlara Pehlevî dilinde "devân" adı verilmiştir. Araplar da, defter tutma usûlüyle birlikte "devân" tabirini İran'dan almışlardır¹⁹.

2. Devlet işlerinin idaresiyle ilgili encümen: Abbâsiler'den itibaren varlığı bilinen bu teşkilât, ilk müslüman Türk devletlerinde ve nihayet Osmanlılarda da bazı farklılıklarla mevcuttur²⁰.

3. Herhangi bir konu üzerinde tedvin edilmiş eser: Dîvânü Lûgâtî'l-Türk v.b. gibi. Sonraları bu anlam daralmış ve sadece manzum sözlerin bir arada toplandığı kitaplara "dîvân" denilmiştir²¹.

4. Yukarıdaki mânâlardan çıkmak suretiyle dîvân kelimesi: Arşiv, hükümdarın oturduğu sedir, birkaç köyden meydana gelen küçük idâri birlik, mahkeme ve bir âmir önünde eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak mânâlarına da gelmektedir²².

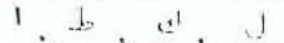
Osmanlılardan önce yazı çeşitleri arasında adı geçmeyen dîvânî Osmanlılar tarafından ferman, berat gibi vesikaların yazılmasında ve memleket işlerini karara bağlayan Dîvân-ı Hümâyûn kayıtlarının tutulmasında kullanılıyordu²³. Öyle anlaşıyor ki bu yazı,

kullanıldığı belgelerin Dîvân-ı Hümâyûn'dan sâdir olmasına bakılarak bu teşkilâtla ilgili görülmüş ve bu sebeple dîvânî yazı diye adlandırılmıştır.

c) Dîvânî Yazının Çeşitleri

Dîvânî yazıyı harflerinin yapıları bakımından üç kısma ayırmak mümkündür. Bunlar da sâde dîvânî, celi dîvânî ve kırma dîvânîdir. Ancak bu yazı beş asır gibi uzun bir zamanı kapsadığından, aynı çeşit yazılar arasında dahi bazı farklılıklar vardır. Bu bakımdan dîvânî çeşitlerini de, kendi aralarında zaman yönünden eski ve yeni dîvânî diye iki ana guruba ayırmak mümkündür.

c1. Harflerin Yapıları Bakımından Dîvânî Çeşitleri

c1.1. Sâde dîvânî: Genel olarak çizgiler kıvrımlı olup, harfler birbirlerine iyice sokulmuşlardır. Harflerin dönüm noktaları yuvarlağımsıdır. Hemen hemen bütün kelimeler, son harfleri satır çizgisinde kalmak şartıyla kendinden bir önceki kelimenin üzerinden başlar. harflerinin zülfelci sola doğru sarkmıştır. Elif harfi önce sola sonra yukarıya kıvrılan kuyruğuyla lâm harfine çok benzer. Kef harfiyse lâm harfinden kavisli, ince ve zarif bir kolla ayrılır. Ayn () harfinin ağzı dâima kapalı olup, çenesi ileriye doğru uzanır. Elif harfi kendinden sonra gelen vav ve sin harfine birleşir. Aynı şekilde vav harfi de kendinden sonra gelen lâma birleşmektedir. Kelime sonundaki be () harf gurubuyla harfi, yerine göre aşağıya sarkan bir kâse meydana getirirler. Şin-elif () harfleriyle de böyle bir kâse yapılabilir. Yazıya karşıdan bakıldığında ilkönce bu kâseler dikkati çeker. Sonraki te () harfi eğer kâseli değilse rik'a yazısındaki nun

19 Mecdut Mansuroğlu, "Dîvan", İA, c.III, s.595; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal", II.baskı, TTK yayını, Ankara, 1970, s.4.

20 Hüseyin Kâzım Kadri, "Büyük Türk Lûgatı", Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, c.II, s.834; İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal", s.95, 138, 208 ve 275.

21 Mecdut Mansuroğlu, a.g.m., s.595.

22 Mecdut Mansuroğlu, a.g.m., s.596.

23 Midhat Sertoğlu, "Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi", İstanbul, 1958, s.79.

harfi gibi noktasız fakat nokta yerine geçmek üzere kuyruğu aşağıya kıvrılmak sûretiyle yazılır. Aynı yazılan harfi şekillerindedir. harflerinin gözleri her zaman kapalıdır. Aynı halde yazılan edatı aslî şeklinde yazılabileceği gibi şeklinde de resmedilebilir. Çift noktalar düz ve kısa bir hat (), üç noktalar çatal () hâlinindedir. Tezyinât yapılmaz. Harekelere ise çok az yer verilir²⁴.

Alclâde ferman ve beratlarla buyruldularda, Fatih devrinden başlayarak, adım adım izlenebilen değişikliklerle hep sâde divânî kullanılmıştır.

Sâde divânînin ince uçlu kalemle, özellikleri hiç değiştirilmeden yazılan şekline ince divânî demişlerdir²⁵. Ancak bu inceliğin bir sınırı yoktur. İnce divânî ne kadar ince yazılmış olursa olsun, büyültülecek olsa yine sâde divânî olur. Yani aralarındaki fark çeşit farkı olmayıp büyüklük küçüklük farkıdır. Bu bakımdan sâde divânî için söylediklerimizi ince divânî hakkında tekrarlamaya lüzum görmüyoruz.

c1.2. Celi divânî: Celi divânîye kısaca sâde divânînin süslü şeklidir diyebiliriz. Bu yazıda harfler sâde divânîye nazaran birbirlerine daha çok yaklaştırılmış ve hatta sonra gelen heceler öncekilerin üstüne iyice bindirilmiştir. Bu bakımdan celi divânî ile aynı yere daha çok kelime yazma imkânı bulunmaktadır. Esas itibarıyla celi divânînin harfleri sâde divânîden pek farklı değildir. Ancak sâde divânîye göre daha düz, kaba, hantal ve köşelidir. Ayrıca sâde divânînin harf özellikleri oldukça abartılmıştır. Fakat buna rağmen harfler arasındaki boşluklar hareke ve süs işaretleriyle tamamen doldurulduğu için görünüşte sâde divânî'den daha gösterişlidir. Kef harfinin kolu ve

zulfesiyle ve harflerinin zülfeleri stilize edilmiş vaziyettedir. Harflerin noktaları, sülüs yazısındaki gibi kare şeklinde olup iki ve üç noktalar ayrı ayrı konulur. Yani sâde divânîdeki gibi düz bir hat veya çatal şeklinde gösterilmez. Celi divânînin yazılması sâdesine göre daha fazla zaman ve emek ister. Şöyle ki: Önce elif boyunda iki satır çizgisi arasına kelimelerin iskeleti yazılır. Daha sonra kelimeler arasında kalan boşluklara, satır çizgisinden dışarıya taşmayacak şekilde, ince uçlu bir kalemle hareke ve süs işaretleri yerleştirilir²⁶. Yalnız kef kolları, satır çizgisinin yukarısına ayrı olarak çizilir. Bir de kâseli harflerden biri zaman zaman süslenmeksizin aslî hâlinde bırakılır. Özellikle beratların celi divânî ile yazılan nişân cümlelerinde harfi boş bırakılmış bir kâse gibidir²⁷.

Celi divânîde harekelerin dışında ve yazının okunmasına hiç bir yardımı olmadığı gibi aksine okumayı güçleştiren süs işaretlerine yer verilmesini iki şekilde yorumlamak mümkündür:

1. Tezyinâtın yoksun bırakılan celi divânînin göze çaracak olan sert ve köşeli yanlarını süs işaretlerinin arasına gizlemek sûretiyle yazıya güzel bir görünüş kazandırılmak istenmiş olabilir. Tabî bunun aksine olarak yazının bu işaretler arasında boğulmasını önlemek için harflerin kasden abartılarak yazıldığını da düşünmek mümkündür.

2. Kelimeler, aralarındaki boşlukları süs işaretleriyle doldurmak sûretiyle âdeta bir kordon altına alınmış ve yapılması muhtemel tahriflerin önüne geçilmiştir. Gerçekten celi divânîde bir kelimeyi, hattâ bir harfi bile yerinden oynatabilmek için etrafını çepeçevre saran bir sürü süs işaretlerini iz bırakmadan silmek ve meydana gelecek boşluğu doldurmak

24 Bak: Resim 3.

25 M.Bedreddin Yazır, "Eski Yazıları Okuma Anahtarı", III. baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını, Ankara, 1978, s.134.

26 Nâci Zeynüddin, a.g.e., s.382.

27 Bak: Resim 4.

lâzımdır ki, âhersiz kağıtlarda bunu yapmak kesinlikle mümkün değildir.

Celî divânının önemli padişah nâmelerinde kullanılmış olması²⁸ bizim bu düşüncelerimizi destekler mâhiyettir. Çünkü bu vesikalardaki yazılar hem gösterişli olmalı, hem de tahrife elverişli bulunmamalıydı. Celî divânî her iki meziyete de sahip olduğundan haklı olarak önemli vesikaların yazısı olmuştur. Nitekim İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) celî divânîyi "kuvvet, âmiriyyet, hüküm ve irade, vekar ve azamet, ihtişam, debdebe, server, asâlet, ulviyyet, sehâ, büyüklük ve yükseklik fikirlerinin vuzûh ve şiddetli ifadesi için, havâss-ı şekliyyesi mübâlağa edilmiş divânî yazıdır"²⁹ diye tarif etmektedir.

Kırma divânîye geçmeden önce burada bir noktayı daha dile getirmek istiyoruz. Sülûs ve ta'likin kendi celîleriyle aralarındaki fark irilik ve ufaklık farkı olduğu halde, divânînin sâdesiyle celîsi arasındaki fark yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi yapı ve tezyinât farkıdır. Dolayısıyla divânî celîsi irilikte sâde divânîye eşit olsa bile, kendine has özelliklerinden dolayı yine celî diye adlandırılır.

c1.3. Kırma divânî: Kırma divânî, sanat farkı gözetilmeksizin ilk bakışta sâde divânînin biraz daha basitleşmiş ve küçülmüş şekli gibi görünürse de sâde divânîden daha kolay ve süratli yazılır. Fakat hızlı yazılmasının tabîi bir neticesi olarak harfler derece derece karakterlerini değiştirmişler, bazan da küçük bir parçası yazılmak sûretiyle ifade edilmişlerdir. Hattâ herkesin karîne ile varlığını anlayabileceği bazı harfler hiç yazılmayıp okuyucunun takdîrine bırakılmışlardır. Meselâ buraya örneğini koyduğumuz kırma divânî de³⁰ sona yazılan ه ve و harfleri geriye kıvrılan küçük bir kuyruk hâlinindedir. محمد adındaki ikinci, (harfiyle اء) kelimesindeki ikinci elif harfi ise yazılmamış-

tır. Fakat okuyucu biraz mümâreseden sonra cümlelerin gelişinden bu kelimeleri doğru okuyabilmektedir. Buna rağmen okunması çok zor ve sık satırlı olanları da vardır.

Kırma divânîde görülen bu çeşit özellikler kâtibin durumuna ve yazının hızlı veya yavaş yazılmasına göre azalıp çoğalabileceğinden bu yazı hakkında kesin ölçüler vermeye imkan yoktur. Gencl olarak şunu söyleyebiliriz: Dikkatli yazıldığı müddetçe sâde divânîye benzer; hızlı yazıldıkça da kırma harfler çoğalır ve sâde divânîden o derece uzaklaşır. Fakat hepsi de divânî özelliklerinden büsbütün arınmış, nev'i meçhul bir yazı hâlini almadıkça kırma divânî olarak kabul edilirler.

Arşiv vesika ve defterlerinde çok kullanılmıştır. Divân-ı Hümâyun Kaleminde tutulan ve bütün devlet işlerine ait sâdir olan hüküm ve fermanların kayıtlarının bulunduğu mühimme defterleriyle diğer defterlerin bir kısmının yazıları kırma divânîdir. Ayrıca sâde divânî ile yazılan bazı ferman ve beratların yazılarına da karışmış, hattâ sâde divânîye ağır bastığı yerler olmuştur.

c2. Zaman Yönünden Divânî Çeşitleri

Eski ve Yeni Divânî: Divânî yazı Fatih devrinden itibaren, 18.yüzyıl başlarına kadar sürekli bir oluş ve gelişme içerisinde bulunduğundan bu devirlere ait yazılar için belirli ve kalıplaşmış ölçüler veremeyeceğiz. Yukarıda sâde ve celî divânîler için belirtmiş olduğumuz özellikler, 18. yüzyıldan itibaren geçerlidir. Bu bakımdan 18. yüzyıla kadarki divânîlere eski, sonrakilere ise yeni divânî diyebiliriz. Eski ve yeni divânî ayrımını özellikle divânînin sâdesi ve celîsi için yapıyoruz. Kırma divânîye ise daha önceden yazmış bulunduğumuz sebeplerden ötürü, kendi

28 Ludwig Fekete, "Einführung In Die Osmanisch-Türkisch Diplomatie der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn", Budapest, 1926, s.XX; J.Reychman, A.Zajackowski, "Handbook of Ottoman Turkish Diplomats", Paris, 1968, s.113; M.Tayyib Gökbilgin, "Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatie İlimi", İÜEF yayını, İstanbul, 1979, s.45.

29 İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), "İslâm Yazıları", TİM, Sayı 9, s.112.

30 Bak: Resim 5.

arasında eski ve yeni diye ayırmaya lüzum görmüyoruz.

d) Dîvânî Hattatları

Dîvânî yazı resmî evrakta kullanıldığı için bunları yazan hattatların, yazılarının altına ketebelerini koymadıklarını daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla yazılarına bakılarak dîvânî hattatlarının tesbit edilmesi pek mümkün görünmüyor. Bu nedenle biz burada, hattatların hayat hikâyelerinden bahseden biyografi kitaplarında, dîvânî yazıyı güzel yazdıkları belirtilen hattatların isimlerini vermekle yetinmek durumundayız.

18. yüzyılın ilk yarısında telif edilen Devhatü'l-Küttâb'dan tesbit edebildiğimiz kadarıyla o devirde meşhur dîvânî hattatları şunlardır³¹:

Sinek Ahmed Efendi (s.19,56),
İsmail Efendi (s.12),
Ebû Bekir Efendi (s.14),
Ârifî Ahmed Paşa (s.18),
Emînî Mehmed Bey (s.18),
Cezerî Hüseyin Efendi (s.32),
Ârifî Hüseyin Efendi (s.40),
Hafız Mustafa Efendi (s.42),
Hamza Efendi (s.42),
Hâkim Seyyid Mehmed Efendi (s.43),
Hâkî Mehmed Efendi (s.48),
Hattî Mustafa Efendi (s.48),
Zihni Ahmed Efendi (s.51),
Zihni Efendi (s.51),
Refîa Mustafa Efendi (s.54),
Hacı Mehmed Efendi (s.55-56),
Rahmi Mustafa Efendi (s.56),
Rûknî Süleyman Efendi (s.56),
Seyyid Mehmed Necib Efendi (s.63),
Edirneli Seyyid Ali Efendi (s.63),
Sâlim Mehmed Efendi (s.63-64),
Seyyid Ali Efendi (s.65),

Seyyid Osman Efendi (s.65),
Süleyman Efendi (s.65-66),
Seyyid İsmail Efendi (s.66),
Şükrü Ali Efendi (s.71-72),
Şem'î İbrahim Efendi (s.72),
Subhî Mehmed Efendi (s.75),
Sabih Ali Efendi (s.75),
Salih Efendi (s.75),
Tıflî Mehmed Emin Efendi (s.80),
Abdi Efendi (s.85),
Ali Efendi (s.87),
Râmizâde Abdullah Bey (s.88),
İzzet Ali Paşa (s.88,89),
Şeyhzâde Abdi Efendi (s.89),
Âtîf Mustafa Efendi (s.94),
Ali Efendi (s.95),
Arif Süleyman Bey (s.96),
Abdullah Efendi (s.97),
Kale Halifesi Abdullah Efendi (s.97),
Mustafa Efendi (s.103),
Firdevsî Seyyid Ebû Bekir Efendi (s.104),
Kadri Efendi (s.109), Giridli Ali Efendi (s.112),
Lâîf Mustafa Efendi (s.114),
Mustafa Efendi (s.119),
Merâmî Ebû Bekir Efendi (s.120),
Hafız Mustafa Efendi (s.120),
Kastamonulu Mustafa Efendi (s.124),
Mustafa Bey (s.128),
Münif Mustafa Efendi (s.129-130),
Mehmed Emin Efendi (s.130),
Nazif Mustafa Efendi (s.132),
Namık İbrahim Efendi (s.133),
Numan Efendi (s.134),
Nuh Efendi (s.134),
Nâdi Ahmed Efendi (s.135),
Vâsîf Abdullah Efendi (s.139),
Vâsîf Hamza Efendi (s.139),
Vâhid Ömer Efendi (s.139-140),
Hâşim Mehmed Efendi (s.141).

18. yüzyılın sonlarına doğru telif edilen Tuhfe-i Hattâtîn'den³², bu hattatların dışında şu kimselerin de dîvânîyi güzel yazdıklarını öğrenmekteyiz.

31 Suyolcuâde Mehmed Necib, "Devhatü'l-Küttâb", Yayına hazırlayan: Kilişli Muallim Rifat, GSA yayını, İstanbul, 1942.

32 Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, "Tuhfe-i Hattâtîn", İstanbul, 1928.

İbrahim Tursî (s.57),
 Şehlâ Ahmed Paşa (s.63),
 Süleymanoğlu Ahmed (s.67),
 Ahmed Yesrî (s.107),
 Seyyid İsmail Şeref (s.125),
 Hamza Hâmid Paşa (s.188),
 Hamza Vâsîf (s.189),
 Seyyid Halil Şerif Paşa (s.198),
 Nûr Abdullah Ref'et (s.283),
 Seyyid Mehmed (s.378),
 Mîr Mehmed (s.406),
 Mehmed Sâlih (s.458),
 Mehmed Emin Kâşîf (s.471).

isimlerini ise Son Hattatlar'dan³³ nakledelim.

Abdülfettah Efendi (s.24),
 Bahâüddin Bey (s.75),
 Hakkı Bey (s.97),
 Hamdi Tezcan (s.117),
 Mehmed Ekrem Bey (s.207),
 Mustafa Ferid Bey (s.774),
 Nasih Efendi (s.229),
 Nazif Efendi (s.232),
 Ömer Efendi (s.264),
 Sami Efendi (s.355),
 Sü'ud Bey (s.374),
 Şefik Bey (s.388),
 Şevket Paşa (s.403),
 Vahdetî Efendi (s.435).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harf inkılâbına kadar yaşayan dîvânî hattatlarının

KISALTMALAR

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı.
 GSA: Güzel Sanatlar Akademisi.
 İA: İslâm Ansiklopedisi.
 İBA: İstanbul Başbakanlık Arşivi.
 İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi.
 İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
 TİM: Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmuası.
 TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
 TTE: Türk Tarih Encümeni.
 TTK: Türk Tarih Kurumu.

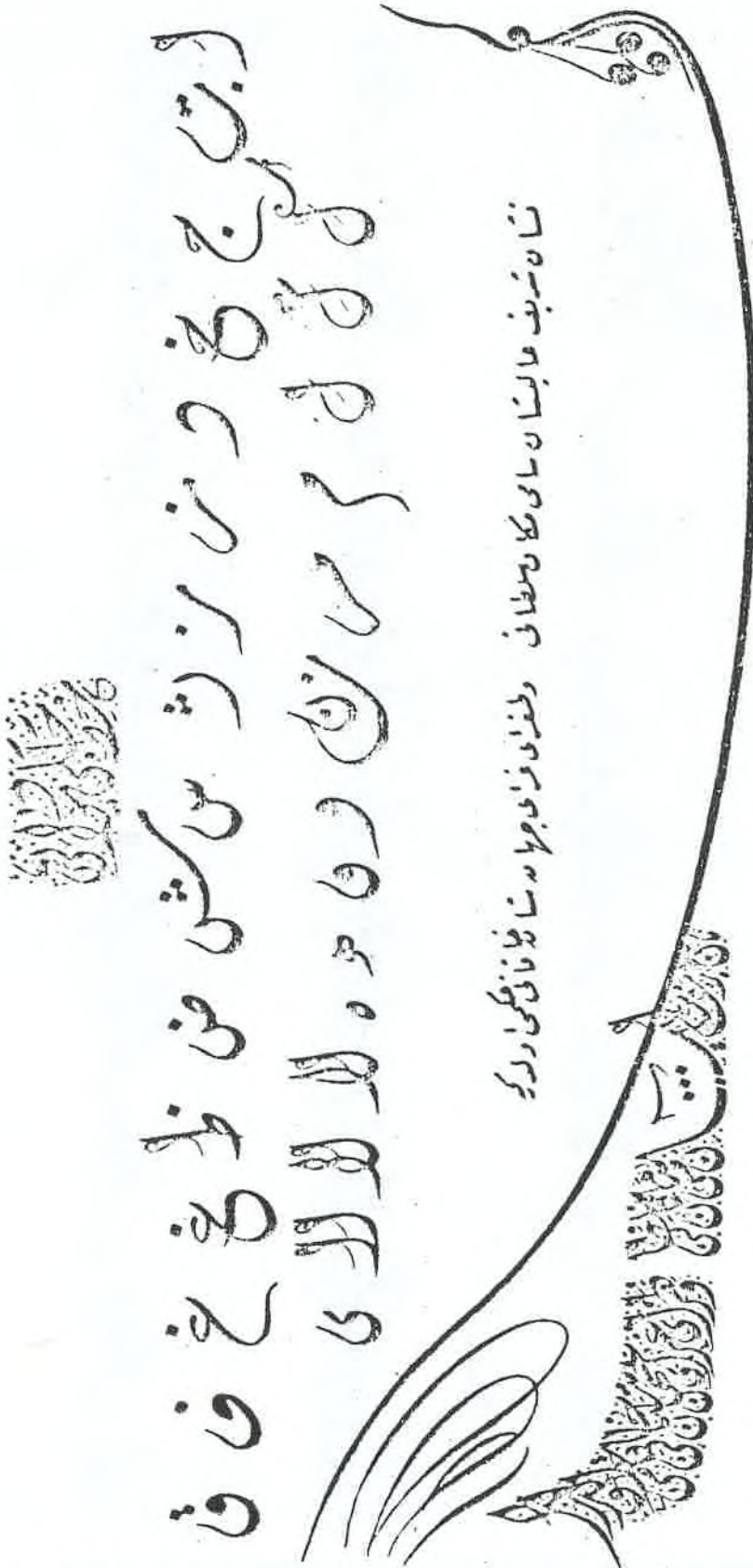
33 Mahmud Kemal İnâl, "Son Hattatlar", Maarif Vekâleti yayını, İstanbul 1955.

Resim 1 (Tâceddin'e ait eski dîvânî örneği. Muhiddin Serin'in "Hat San'atımız" isimli eserinden alınmıştır.)

مفضل العلي الحفني
 مدد و ما تم ديفه دار خيلا للزنده و فاضل فاضل نهر و فاضل نهر
 و مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي
 مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي و مفضل العلي

Resim 3 (Sâde dîvâniye örnek. Mehmet İzzet'in "Hutûât-ı Osmâniyye" isimli meşk mecmuasından alınmıştır.)

Resim 4 (Celi dîvânî alfabesi, nişân cümlesi ve rik'a yazısıyla okunuşu. Mehmet İzzet'in "Hutât-ı Osmâniyye" isimli meşk mecmuasından alınmıştır.)

دج کوز محمدن بود که بنویسند بر خنجره فخری
 نه عماره بود و نه چمن نور دادده محمد و دور
 که در خود نشسته اند و سیم الدن و دور داد
 داده و دورن بن خود نشسته اند و دور
 در ویر فخر رنجی به نخلد بود و دور
 کلان در از اولی خوراند از دورن رنجی
 بود

Resim 5 (Kırma divânî ile yazılmış bir temessük. İBA, Ali Emîri Tasnifi
IV. Mehmet, No: 86).